

Панфілова Н.Ю.
 Кіровоградський державний
 педагогічний університет
 імені Володимира Винниченка

ЗООНИМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ У ЛЕКСИЧНОМУ ПОЛІ КОНЦЕПТУ ЗРАДИ

Назви тварин входять у лексичну систему мови, окремі одиниці метафорично переосмислюються носіями та набувають переносного значення, позначаючи певні якості людини, певний тип характеру, поведінки.

Як зазначає О. Ф. Бурбан, “національно-культурний компонент лексичного значення як універсальне в ньому нашарування, відбиває унікальні денотативні, сигніфікативні та конотативні ознаки референта, породжені етнокультурною специфікою його сприйняття і відтворення у слові” [2, 56]. На думку З. Д. Попової, “кожна національна мовна система відбиває у системі значень своїх лексичних одиниць екстралінгвістичну дійсність, яка є середовищем життя та діяльності даного народу” [9, 8].

Дослідження внутрішньої організації української лексеми *зрада* та її англійських відповідників *treachery*, *betrayal*, *treason*, *perfidy* висвітлює тісний зв'язок цих одиниць із низкою зоонімів, з якими вони вступають у парадигматичні зв'язки відповідно українською семою ‘*підступний*’ та англійськими компонентами ‘*treacherous*’ (зрадницький), ‘*informer*’ (інформатор).

Як зазначає І. О. Голубовська, “назви тварин неодноразово ставали об'єктом вивчення з погляду їх метафоричного емотивного переосмислення” [5, 62]. Саме І.О. Голубовська у своїх працях розглядає назви тварин як об'єкт міжкультурного дослідження у функції стереотипів різних мовних свідомостей [4; 5].

Метою статті є дослідження національно-культурного компонента деяких назв тварин (трактуються широко, включаючи птахів та рептилій) в українській та англійських мовах, що функціонують у межах лексичного поля концепту *зради*.

Матеріалом дослідження послужили дані тлумачних, синонімічних та фразеологічних словників сучасних української та англійської мов, вивчення яких дає можливість виявити зооніми лексичного поля концепту *зрада* та їхню національно-культурну специфіку.

Термін *концепт* широко застосовується у когнітивістиці, семантиці, лінгвокультурології, що сприяло появі чималої кількості його дефініцій. Наприклад, С. Г. Воркачов визначає концепт як “одиницю колективного знання/свідомості, яка має мовне вираження та помічена етнокультурною специфікою” [3, 70].

Ю. М. Караулов зазначає, що “значення можна представити як певну безліч диференційних семантичних ознак чи компонентів значення” [6, 57]. Дві сутності можуть перебувати в певних парадигматичних відношеннях, які ще називають опозиціями. Словесна опозиція, за визначенням Е. В. Кузнецової, “це пара слів, подібних за тими чи іншими компонентами, які одночасно розрізняються чим-небудь. У межах опозицій компоненти слів можуть бути кваліфіковані як ідентифікуючі, подібні чи спільні для обох слів, та диференційні, за якими слова розрізняються” [7, 43]. Залежно від характеру співвідношень компонентів розрізняється три види опозицій: 1) **опозиція тотожності** або нульова опозиція, коли йдеться про повний збіг компонентів значень порівнюваних слів; 2) **привативна опозиція** фіксується при включенні значення одного слова у значення

іншого; 3) **еквіполентна опозиція** пов'язує слова, які мають як загальні, так і специфічні компоненти значення (див. [6; 7]).

Одним із символів зради є *півень*. Сама лексична одиниця *півень* (*cock*) не використовується для позначення зради чи зрадника, але, як зазначають словники символів, "...історією, яка наклала відбиток на символізм цього птаха, стала легенда, що півень своїми криками відраховував три відречення від Христа його учня, майбутнього апостола Петра" [11, 277]. Саме тому "образ півня пов'язаний зі знаком відречення" [12, 385]. Наприклад: *Читав ...про відступництво Петра, що зрікся Вчителя, за ким півень прокричав двічі. На цім місці стара мати здригнула ... наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду...* (І. Багрянний).

Австралійський прем'єр-міністр Вільям Морріс Х'юз одного дня став жертвою злих нападок члена своєї ж партії. Коли зрадник закінчив говорити, прем'єр-міністр підвівся на ноги та приклав руку до вуха, а коли його колега запитав, що він робить, Вільям Морріс Х'юз сказав: *"I'm waiting for the cock to crow."* (Я чекаю на крик півня). Таким чином, він вказував, що його, як і Ісуса, зрадили.

В уявленні людей *зрада* нерозривно пов'язана з підступом, підступністю, наприклад: *Ще недавно ці солдати скаженого фюрера ... не сміли й не могли думати про полон інакше, як про підлу зраду...* (І. Багрянний)

У матеріалі спостереження зафіксована низка метафорично осмислених зоонімів, а саме, *змія, гад, гадина, гадюка, гадюченя, гадя, єхидна, скорпіон*, які містять сему 'підступний' та в переносному значенні використовуються на позначення злої, підлої, підступної людини, яка зрадила чи може зрадити. Таким чином, зазначені зооніми семою 'підступний' входять до еквіполентної опозиції з одиницями *зрадливий, зрадницький, зрадний*, що позначають підступний вчинок, щось, що має підступний, віроломний зміст, з лексемою *зраджувати*, тобто діяти підступно, віроломно та одиницею *зрадник* – той, хто діє підступно, віроломно.

Зоонім *змія* (також *гад, гадина, гадюка, гадюченя, тощо; snake, serpent, viper, reptile, copperhead*) в українській та англійській мовах асоціюється зі злостью, підступною людиною. Як зазначає О. П. Лисицька, "у культурі слов'ян значення слова *гадюка* набуло негативного ореолу... Вживаючись для відображення ідеї зла, це слово стає найменуванням символу" [8, 7]. На уявлення про змію як про створіння зла також вплинула біблійна історія про спокушення дияволом, який прийняв вигляд змія, Адама та Єви, тому зараз підступну людину, людину, що може зрадити чи вже зрадила, називають *гадом, гаденям, гадиною, гадюкою, гадюченям* тощо. Лексема *гадюка* на семантичному рівні утворює опозицію тотожності з одиницею *змія*, бо обидві одиниці мають дефініцію "про злу, підступну людину", але відрізняється стилістичною семою, оскільки слово *гадюка* має маркер 'зневаж.': *Хто видав нашу мученицьку таємницю? Яка гадюка заповзла в наш гурт* (Ю. Збанацький); Наприклад, Володимир Жмир в оповіданні "Пригода з Феогеном" використав для опису зради саме образ змії: *Хтось із богів підступно сіє розбрат в таборі. Змія зради вповзла поміж наші ряди!* (В. Жмир).

Слово *гад* у прямому значенні позначає земноводну тварину або плазуна, проте в переносному значенні використовується, коли йдеться про огидну, підступну людину та маркується позначкою 'зневажл.': *Ні чума, ні атомні снаряди, ні жало зміїне клевети, Ні продаж – ні зрадники і гади не скорять нас, сестри й брати* (М. Рильський). Одиниці *гад* та *гадина* утворюють опозицію тотожності як на семантичному, так і на стилістичному рівнях: *От гадина! – вимовив Третяк. – А я йому так довіряв* (О. Донченко). Лексичні одиниці *гаденя, гадюченя, гадя*, містячи диференційну сему 'молодий', яка вказує на вікові

обмеження, утворюють привативні опозиції з гіперонімом *гадюка*. Зазначені лексеми також марковані як *зневажливі* та вживаються у переносному значенні: – *Це гадюченя, що брехало нам у вічі, треба провчити при нагоді* (З. Тулуб).

Зоонім *snake* в одному зі своїх значень в англійській мові означає зрадника, віроломну, невдячну людину. Оксфордський словник [1] вказує, що в цьому переносному значенні існує алюзія на байку Езопа, в якій йдеться про невдячність та зраду змії, що вкусила свого рятівника: *To assure me that I was taking a snake into my bosom* (Sir S. Morland).

В українській мові також зафіксовано фразеологічний зворот *відігрівати / відігріти (вигодувати) змію (гадюку) біля (коло) [свого] серця (за пазухою) (зневажл.)*, що означає виявляти турботу, піклуватися про того, хто згодом віддячить злом: [Харко:] *Пізнав, бідага, що вигодував гадюку коло свого серця, пізнав – та пізно вже* (Панас Мирний). Фразеологічний зворот *snake in the grass* (змія у траві) має значення “таємний ворог” і також вказує на невірного друга, який зраджує потайки: *Robbie turned upon the mother. “You see! That snake in the grass, imposing upon the credulity of a child!”* (U. Sinclair).

Для позначення зрадливої, підлої та злої людини в англійській мові також використовуються зооніми *serpent* (змія), *viper* (гадюка, змія), *reptile* (плазун), наприклад: *Mr. Pott .. ground his teeth .. and exclaimed, in a saw-like voice, - “Serpent!”* (Ch. Dickens). У прямому значенні цим англійським лексемам відповідають українські одиниці *рептилія* та *плазун*, що у переносному значенні позначають не зрадника, а особу, яка відзначається плазуванням перед вищими за рангом людьми, того, хто по-рабському схиляється, вислужується.

Лексема *copperhead* (мідноголова змія) під час громадянської війни у США (1861-1865 рр.) означала людину в північних штатах, яка була тайним прихильником Конфедератів, а зараз вказує на особу, чия вірність знаходиться під питанням: *Publicly he [the Secretary of War] called him a “Copperhead” – during the Civil War, a term that had been synonymous with traitor* (A.P. Glesner).

В англійській мові фіксуються й інші зооніми на позначення зрадника. Завдяки фразеологічному звороту *rats desert/ forsake/ leave a sinking ship* лексема *rat* (пацюк) має переносне значення “зрадник”, “боягуз”, “ренегат”, напр.: *...a guy like Morrow – they don't just stay a rat while they're a kid. They stay a rat their whole life* (J. D. Salinger). Стійкий зворот, до складу якого входить дієслово *to rat: to rat on sb* означає зраду комусь, штрейхрейхерство.

Як зазначає І.О. Голубовська, “в українській мові ... пацюком називають людину маленьку та нікчемну, яка займається справою під стать собі: *тиловий пацюк*” [4, 208]. У Словнику української мови *пацюк* у переносному значенні має маркер *зневажливе* та означає людину лякливої, підлої вдачі: *І ці ж самі завтра будуть ховати її! ...Стріляв би їх, проклятих, вішав, труїв, як паскудних пацюків!* (В. Винниченко).

Семою ‘*підступний*’ зазначені зооніми в українській мові об’єднуються з поняттями *скорпіон* та *єхидна*. Джек Трессідер у “Словаре символів” пише: “Скорпіон вважався символом “смерті, покарання, відплати, мстивості, зради. У Біблії *скорпіон* – демонологічна істота, у середньовічному мистецтві – знак смертельної зради...” [11, 339]. У переносному значенні в українській мові *скорпіон* – це підла, підступна людина: [Нартал:] *Кубло гадюче! Перед ворогами під ноги стеляться, мов поздыхали, а перед братом сторчка стають і раді закувати! Скорпіони!* (Леся Українка). В англійській мові переносне значення лексичної одиниці *scorpion* не зафіксоване. Лексична одиниця *єхидна* в українській мові у переносному значенні теж використовується, коли йдеться про

підступну людину: [Ніна:] *І подумати, що такій **єхидні** він надсилає свій перший привіт* (І. Кочерга). В англійській мові слово *echidna* не набуло переносного значення та означає австралійського ссавця.

Метафорично осмислена назва *хамелеон* утворена за аналогією до ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впливом зовнішніх причин. В українській мові у переносному значенні лексема *хамелеон* вказує на безпринципну людину, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, уподобання: *Не іменуй же мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначати: хамелеон, проститутка, спекулянт, авантюрист, ледар...* (І. Багряний). В англійській мові ненадійну, непостійну людину, що змінює свої ідеї, також називають *хамелеоном* – *chameleon*: *...he was a **chameleon** and his rare capacity for recognizing what was required of him ... was equaled only by his capacity for becoming it* (Anthony West).

Словосполучення *stool pigeon* (голуб для заманювання інших голубів, інформатор) також є зооморфною метафорою, в якій розкриваються аналогії і подібність тваринного світу й світу людського. У прямому значенні *stool pigeon* означає голуба, який використовується для заманювання інших голубів. У переносному значенні так називають інформатора, шпигуна, особу, яку засилають у певну групу з метою збору інформації про діяльність її членів: *...served.. as a **stool pigeon**, according to his fellow prisoners, and brought about the execution of a U.S. captain* (Time). Одиниця *stoolie* функціонує як скорочений варіант від *stool pigeon*.

Аналогії із тваринним світом існують не тільки при метафоричному перенесенні назви тварини на людину, а й у використанні певних реалій тваринного світу. Так, фразеологічний зворот *наставляти роги* означає зраджувати свого чоловіка: *Хто вона? ...Може, з тих, що вискакують заміж за стареньких академіків, а потім наставляють їм роги?* (М. Зарудний). В англійській мові функціонує дієслово *horn* (наставляти роги, зраджувати) та словосполучення *to give horns to, to graft (plant) horns on*, зі значенням “наставляти роги, зраджувати чоловікові”: [Othello]: *A **horned** man's a monster and a beast* (W. Shakespeare). В українській мові чоловіка, якого зраджує жінка, називають *рогоносцем*, тобто людиною, якій наставили роги. В англійській мові зраженого чоловіка називають *cuckold*. При з'ясуванні походження, словник відсилає нас до лексичної одиниці *cuckoo* та пояснює, що слово утворилося за аналогією через звичку зозулі підкладати свої яйця у гніздо до іншої пташки: *And the brib'd **cuckold** .. glories in his gilded horn* (Young Love Fame).

З досліджуваного матеріалу випливає, що в українській мові лексеми *зрадливий, зрадницький, зрадний* об'єднуються на семантичному рівні з одиницями *змія, гад, гадина, гадюка, гадючення, гадя, єхидна, скорпіон*, в англійській мові *treachery, betrayal, treason, perfidy* з зоонімами *snake, serpent, viper, reptile, copperhead, rat*, що набувають переносних значень. Отже, попри схожість ознак порівняння, покладених в основу метафоричного переносу, наприклад, осмислення *змії (snake)* як підступної та зрадливої істоти, в англійській та українській мові існують і розбіжності. Наприклад, на відміну від англійської мови, одиниці *рептилія* та *плазун* в українській мові не використовуються для позначення зрадника. Зоонім *нацюк (rat)*, хоча в обох мовах має негативне конотативне значення, в англійській означає зрадника, ренегата, донощика, в українській – нікчемну істоту.

Подальше дослідження може здійснюватися у напрямку вивчення та зіставлення сем лексичного поля концепту *зрада* в українській та *treachery (betrayal, treason, perfidy)* в

англійській мові з метою встановлення спільних та відмінних семантичних компонентів зазначених полів.

Використана література:

1. The Oxford English Dictionary: (On Historical Principles). V. 1–12. – Oxford, 1933.
2. Бурбан О.Ф. Сукупність та функції національно-культурного компонента лексичного значення реалій // Мовознавство. – К., 1986. – № 4. – С. 56-57.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – М., 2001. – №1. – С. 42-72.
4. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира / Киевск. нац. ун-т им. Тараса Шевченко. – К.: ВПЦ “Київськ. університет”, 2002. – 294 с.
5. Голубовська І.О. Метафорико-символічні іпостасі зоонімів у рамках фрагмента мовної картини світу “царство тварин” // Мовознавство. – 2003. – №6. – С.61-68.
6. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля // Научн. Доклады высшей школы. Филологические науки. – М., 1972. – № 1. – С. 57-68.
7. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Учеб. Пособие для ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 216 с.
8. Лисицька О.П. Концепти “добро” та “зло” в російській мовній картині світу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук, 2001. – 17 с.
9. Попова З.Д. Семантическая общность национальных языковых систем / Науч. ред. З.Д. Попова. – Воронеж: Изд-во ун-та, 1986. – 184 с.
10. Трессидер Дж. Словарь символов / Пер. с англ. С.Палько. – М.: Фаир-Пресс, 2001. – 448 с.
11. Энциклопедия символов, знаков, эмблем (Сост. В. Андреева и др.) – М.: Локид, 1999. – 576 с.

Приходько А.М. Київський міжнародний університет

КОНЦЕПТОСФЕРА ЯК СИСТЕМНО УПОРЯДКОВАНА СУКУПНІСТЬ КОНЦЕПТІВ

Не дивлячись на так званій “концептуальний бум” [17; 15] сьогодення, що спричинив численні й часом суперечливі витлумачення феномену “концепт”, ми залишаємося на традиційних позиціях і вважаємо його етно-соціо-психо-лінгвокультурною одиницею з чітко вираженою валоративною компонентою [12; 13]. Це цілком узгоджується з близькою нам по духу позицією В. І. Карасика [4, 73], який розуміє концепт як “багатовимірне ментальне утворення, в якому виділяються образно-перцептивна, понятійна та ціннісна сторони”.

Виходячи з цього, зауважимо, що концептуальний корпус мови не є гомогенним за своєю організацією, ступенем валоризації та інтеріоризації в лінгвокультурній свідомості. Не є він однорідним і з точки зору законів сполучуваності й шляхів комбінування концептів між собою, а тому певного наукового осмислення потребує проблема їх системного устрою, що задається процесами категоризації та концептуалізації дійсного та уявного світів.

Йдеться про нехаотичність, а точніше, про упорядкованість концептів та їх угруповань, що в свою чергу дозволило виробити щонайменше два погляди на цю проблему. Перший увійшов до наукового обігу під назвою “концептуальна сфера”, другий – “концептуальне поле”. Спробуємо розібратися в доцільності такої класифікації з урахуванням законів і принципів системології. Як відомо, система є сукупністю елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, яка включає в себе об'єкт-систему, систему однорідних об'єктів і множину об'єктів-систем [5, 297]. Інакше кажучи, невід'ємними атрибутами будь-якої матеріальної чи ідеальної